

ЗАПОРІЗЬКИЙ КРАЙ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. XX СТ.: АДМІНІСТРАТИВНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ

В історії Запорізького краю ще багато не вивчених сторінок. Серед таких – питання адміністративних та соціально-політичних змін XX ст., зокрема радянської доби. Нерозвиненість краєзнавчих історичних досліджень за часів СРСР та незручність для тодішньої офіційної історіографії зазначених питань стали причиною того, що на початку XXI ст. доводиться аналізувати явища, які за сприятливих умов державно-політичного розвитку, аналізуються у процесі самих змін.

Наукова і пізнавальна вага розкриття цих питань очевидна. Заповнюючи білі сторінки історії, ми відновлюємо і поповнюємо нашу теоретичну та духовну скарбницю, яка збагачує дослідників знаннями специфіки та багатоманітності суспільних явищ і ролі нашої малої історії в історії України.

Останніми десятиліттями відбулися серйозні зміни у розширенні проблематики історико-краєзнавчих студій XX століття на Запоріжжі: історії міст, сіл і районів (Н. Кузьменко, М. Михайлов [1], Б. Михайлов [2], Г. Турченко [3]), історії військово-політичної боротьби (Л. Кирилас [4], І. Лиман, В. Чоп [5]), трагедії голодоморів (В. Гудзь [6], В. Тимофєєв [7], В. Ткаченко [8]), історії національних меншин (С. Орлянський [9], В. Орлянський [10]), історії духовної та культурно-освітньої сфери (І. Науменко [11], С. Рев'якін [12]) та ін. Було введено до наукового обігу значне коло документальних [13; 14; 15; 16; 17] та наративних джерел [18; 19; 20; 21], передусім зі сховищ місцевого обласного архіву та центральних архівів, що висвітлюють історію Запорізького краю у різних площинах суспільного буття. Вони формують сталий інтерес до питань історії, в якій все ширше починають виступати дійовими особами не тільки учасники героїчних чи легендарних подій, а й звичні діячі, розглядаються класичні історичні сюжети. Тому звернення заявленою темою до традиційної історичної проблематики сприятиме, на нашу думку, формуванню більш цілісного і об'єктивного погляду на історію регіону. Полишаючи іншими фахівцям проблематику виразної регіональної специфіки краю (теми козаччини, махновщини, запорізького індустріального комплексу тощо), звернемося до тих питань, відповідь на які дасть більш повне уявлення не тільки про окремі знакові явища, а і про перебіг у регіоні загальноукраїнських процесів, їхню типовість та своєрідність.

У конкретному випадку зосередимо увагу на питаннях адміністративних і соціально-політичних змін, розкриття яких, на нашу думку, є ключовим для розуміння широти соціальної підтримки політичної влади, масовості селянського повстанського руху, головних завдань органів місцевої влади, способів долаття політичного опору існуючому режимові на початку 20-х рр. XX ст., масштабів і наслідків голоду 1921–1922 рр. на території Запорізького краю. Висвітлення цих питань, на нашу думку, дозволить точніше реконструювати і передати історичну особливість переломної доби початку 20-х рр. XX ст., що відділяла епоху громадянської війни від початку мирного будівництва за проектами нових державно-політичних сил.

Адміністративно-територіальний устрій. До 1920 р. північна частина нинішньої Запорізької області входила до складу Катеринославської губернії, південна – до Таврійської. Але після відновлення радянської влади з розгромом Денікіна та створенням на території Криму самостійної державної ланки було вжито перших заходів для об'єднання розрізнених частин нашого краю в окрему губернську одиницю.

Вже 28 січня 1920 р. рішенням Всеукраїнському Бердянський і Мелітопольський повіти включили до складу Катеринославщини. Незабаром провели ще більш рішучі зміни. У відповідь на клопотання Олександрівського, Бердянського і Мелітопольського ревкомів у тому ж році постала окрема Олександрівська губернія – прототип Запорізької області. Її створення відбулося у відповідності до постанови президії ВУЦВК від 8 липня 1920 р. Нова губернія об'єднала Бердянський, Мелітопольський і Олександрівський повіти та Хортицьку і Кічкаську волості Катеринославського повіту навколо м. Олександрівська. Постанова набирала чинності з 15 серпня. Крайній південний схід нинішньої області на той час був поза межами Олександрівської губернії. Він становив частку Маріупольського повіту Донецької губернії, створеної 16 квітня 1920 р. [22, с. 99–100].

За постановою губернського з'їзду Рад 18 лютого 1921 р., яку схвалила Адміністративно-територіальна комісія НКВС УСРР [23, с. 30], губвиконком 15 березня 1921 р. прийняв рішення про перейменування Олександрівської губернії в Запорізьку, а м. Олександрівськ у м. Запоріжжя [24, арк. 16]. Наказ губвиконкому випередив відповідну постанову ВУЦВК від 23 березня 1921 р., якою Олександрівську губернію перейменовували на Запорізьку, залишивши губернським центром

м. Олександрівськ. Проте зазначене вище перейменування міста увійшло у практику ділових паперів, а поступово і в свідомість жителів краю.

Тоді ж – постановою ВУЦВК 23 березня 1921 р. – за рахунок розукрупнення повітів, створено Гуляйпільський та Велико-Токмацький повіти [25, ст.135].

12 жовтня 1921 р. до складу Олександрівського повіту була передана Біленська волость Катеринославського повіту, а до складу Бердянського – волості Захарівська, Стародубська, Новоспаська, Петровська зі складу Маріупольського повіту Донецької губернії. 26 жовтня у складі Олександрівської губернії утворився Генічеський повіт, до якого увійшла частина волостей Мелітопольського повіту і Дніпровського повіту Миколаївської губернії [26, ст.617]. Таким чином, наприкінці 1921 р. Запорізька губернія складалася з 6 повітів та 127 волостей.

Та окрема Запорізька губернія проіснувала недовго. Вже з 1 грудня 1922 р. її включили до складу Катеринославської губернії [27, с. 212; 28, с. 271].

У межах зазначених територій протягом 1920–1922 рр. продовжувалася активна *військово-політична боротьба*. Ліквідація Південного фронту Червоної Армії після перемоги над Врангелем не означала припинення воєнних дій. Тривалий час Запорізький край залишався оплотом збройних формувань антирадянської опозиції. Ці формування за своїм складом були переважно селянськими і, в недалекому минулому, становили кістяк Революційної повстанської армії, керованої Н. Махном. З відновленням радянської політики розверсток, реквізицій, мобілізацій, селяни знову взяли за зброю.

Головним районом поширення повстанського руху продовжував залишатися Гуляйпільський повіт та південно-західна частина Запорізького повіту, прилегла до дніпровських плавень, північна частина Мелітопольського повіту, східні частини Велико-Токмацького і Бердянського повітів.

Ще більша частка населення, не стаючи особисто до лав повстанців, симпатизувала їм і надавала всіляку допомогу [Див., напр.: 15, с. 579–728; 29, с. 52–53].

Доповіді міліцейських підрозділів з різних місцевостей губернії неодноразово доносили про те, що “їм доводиться жити серед елементу, який певно співчуває різним “батькам”.

Отож, протягом 1921–1922 рр. радянська влада залишалася надзвичайно слабкою. Як визнавало саме керівництво, вона часто існувала лише на папері й не мала в масах ніякого авторитету. У Запорізькому повіті особливо прохолодне ставлення до неї демонстрували Новогупалівська, Комишуваська, Жеребецька, Вознесенська волості. Багато волостей вагалися з її визнанням. Лише дві – Юрківська та Біленська – “зберегли певну симпатію”.

Чисельність повстанців на території губернії у квітні 1921 р., за офіційними звітами влади, перевищувала 1,5 тис. чоловік. Майже всі вони були вершниками, озброєними здебільшого шаблями, рушницями та кулеметами. Проте названа цифра не може вважатись повною. Вона не відображала широкого розмаху антирадянського руху, який не вщухав на території нашого краю з моменту революції. Це стає зрозумілим, коли зіставити цифри повстанців з чисельністю радянських сил, які були кинуті проти них. Тільки у складі Запорізької міліції (яку тоді вважали “малочисельною”) нараховували близько 4 тис. озброєних бійців, 862 коня, 86 тачанок, 32 повозки. Отож, махновців було значно більше [3, с. 103].

Число повстанців то збільшувалось під час їх воєнних операцій, то знову зменшувалось, коли в райони бойових дій підтягували нові сили червоних. Тоді махновці відступали за межі губернії, розсіювались по степах, зникали в плавнях. Приходили й інші – з сусідніх губерній. У червні 1921 р. губерньська війська нарада зафіксувала “ще одну незначну (?! – підкреслення наше. – О.І.) банду поручика Іванова в 750 шабель”. Як на “банду грабіжників”, це була надто велика збройна одиниця. Все це свідчило, що на території Запорізького краю продовжувалась громадянська війна.

Селянство не бажало комуністичного режиму, і всіма засобами боролось проти нього. Наприкінці 1920 р. по всій губернії набуло розголосу повідомлення про “зухвалий терористичний акт”. В ніч з 23 на 24 грудня 1920 р. було здійснено диверсію проти керівництва групи червоних військ Олександрівського району. Поїзд з політробітниками – членами політсекції військ – було спущено під укіс. 29 чоловік загинуло. Такі дії свідчили про відчайдушність і цілеспрямованість боротьби. Тільки у Велико-Токмацькому повіті було знищено 150 комуністів і радянських активістів.

Крім загонів, очолюваних особисто Н. Махном, проти частин Червоної Армії діяли загони отаманів Куриленка, Щуся та ін.

Протягом першої половини 1921 р. збройні загони, очолювані Н. Махном, здійснили три сміливих рейди територією Запорізької губернії: 14 лютого – 17 березня; 9–26 травня; перша половина липня [30]. Протягом першого рейду його бригада, що налічувала близько 1,5 тис. вершників, 120 кулеметів і дві гармати, пройшла з району Слав’янська на Гуляйполе. Її опорними базами були села Гайчур, Благовіщенка, Білоцерківка, Берестове, Захарівка, Новоспасівка. Рухаючись надзвичайно швидким маршем, маючи можливість міняти коней в кожному населеному пункті, вона проходила іноді до 120 верст на добу. Махновці йшли під гаслом: “Проти влади рад і комуністів”. Вони не зупинялись перед знищенням більшовицьких активістів.

Пройшли Тимошівку, Михайлівку, Покровку. Переправлялись на правий берег Дніпра і знову повертались. З 1 по 8 березня оперували в районі Мелітополя. Черговий раз стрімко вертали в район Гуляйполя та Бердянська. Уникаючи зіткнень з частинами Червоної Армії, Н. Махно мусив прийняти кілька боїв. Один із них – проти 3-го кінного корпусу червоних – виявився трагічним. 75 верст червоні переслідували махновців, відбивши у них обоз і кулемети. 14 березня в новому бою Н. Махно вже не вперше був тяжко поранений.

На кінець травня припадає ще одна відчайдушна спроба Н. Махна об'єднати свої розрізнені загони і переломити ситуацію на свою користь. Один із соратників Н. Махна, начальник штабу махновської армії В. Білаш, обчислював загальну кількість об'єднаної армії в 2000 шабель і 3000 піхотинців. Вони були озброєні 900 кулеметами і 12 гарматами. В планах штабу був похід на Харків – столицю УСРР. Це був останній грізний виклик радянській владі. Але в червні ініціатива повстанців остаточно переходить на бік червоного командування. Війська, очолювані М. Фрунзе і Р. Ейдеманом, розбивають основні махновські сили. Втрати досягли двох третин бійців.

На початку липня загін махновців (близько 800 шабель) знову потрапляє в оточення в районі Костянтинівки. Прикриваючи відступ, 8 липня у нерівному бою біля хутора Мар'ївка загинув, разом з групою, один із кращих командирів В. Куриленко [30, с. 11; 15, с. 902]. Лише невеликому загону повстанців, після нав'язаного їм бою під с. Голодаївкою, вдалося позбавитись переслідування. 19 липня вони переправились через річку Донець, вийшовши за межі Харківського військового округу. Це і врятувало махновців від повного розгрому.

Отож, вже влітку 1921 р. переважаючою силою червоним вдалося витіснити основні махновські формування, й самого Н. Махна, з його головної бази – Запорізького краю. Цю подію більшовики Запоріжжя розцінили як “великий успіх загальноукраїнського значення”.

За зведеннями виконкомів і військових частин другої половини 1921 р., на території губернії було придушено найзначніші і найактивніші сили, що виступали проти радянської влади із зброєю в руках.

Встановлення політичного контролю над запорізьким селом. Переможне для більшовиків завершення громадянської війни принесло народові України встановлення диктатури, яка здійснювалась від імені пролетаріату. Її першочерговим завданням стало формування державного радянського апарату та подолання опору залишків ворожих політичних сил. Це означало остаточне утвердження контролю над суспільством.

Для досягнення цієї мети використовувались всі можливі заходи впливу: організаційні, військові, пропагандистські.

Вже на початку 1921 р. на Запоріжжі ревкоми замінили радами, надавши цьому видимість “народного обрання”. 18 лютого 1921 р. І губерньський з'їзд рад сформував Олександрівський губерньський виконавчий комітет – губвиконком. До його складу увійшли “перевірені люди”. Президію першого губвиконкому склали: Пахомов (голова), Лирьов (заступник), Чигиринський (секретар) [31, с. 13], які займали ті ж самі посади в ревкомі.

Як правило, і в повітах, і в волостях склад керівництва новостворених рад ненабагато відрізнявся від складу ревкомів, що діяли попередньо. Повітові й волосні виконкоми по вертикалі підпорядковувались губерньському.

Протягом першої половини 1921 р. в Запорізькій губернії, за винятком Гуляйпільського повіту, створення низової ланки державного апарату: виконкомів рад та комітетів незаможних селян формально закінчили. Але цей апарат був нежиттєвим. Він тримався на силі військової загрози і виконував роль додатка репресивної системи. Типовим явищем було вирішення гострих соціальних питань населенням без представників влади. Воно було настільки симптоматичним, що Гуляйпільський повітвиконком змушений був видавати спеціального наказу – 22 травня 1922 р. – про самосуди і про розпуск через їх допущення Гайчульського волвиконкому [32, арк. 5 зв.].

Працівники рад, як правило, не мали найменшого уявлення про те, в чому полягала їх робота за умов мирного часу. Нормальні стосунки з центром були відсутні. Невизначеність спричиняла закріплення напіввійськового характеру діяльності. Ради і комнезами продовжували виконання чергових політичних кампаній, що сприймалися, як основні завдання і, до того ж – завдання бойові.

Для того щоб підкріпити непопулярні політичні кроки радянської влади голосом народного схвалення, керівництво рад за вказівками партійних органів продовжило практику скликання робітничих та селянських конференцій. Їх резолюції та матеріали нерідко публікували у вигляді листівок, щоб поширити серед населення і справити на нього відповідний прокоmunістичний вплив. На цьому, як правило, й припинялась дуже клопітка гра в демократію перших більшовицьких рад.

Мережу радянських органів, до якої потрапляли і випадкові, “неперевірені” люди, треба було постійно контролювати, визначати міру їх надійності, послужливості верхам. Тому контроль вищих за нижчими звівся до чисток і перевиборів виконкомів у всіх волостях. Цій же меті в 1921 р. підпорядковували й чистку лав комітетів незаможних селян (КНС) під виглядом запровадження єдиного квитка члена КНС. Робота просувалася повільно. Лише навколо Запоріжжя та Мелітополя

вона йшла швидше. Великотокмацький підвідділ КНС було організовано тільки 5 липня 1921 р., Бердянський – 15 липня 1921 р. В Гуляйполі до серпня його взагалі ще не було [33, с. 12–13].

Репресивно-каральні акції. Налаштовуючи бідноту проти “буржуазії”, влада посилювала й репресивні заходи проти неї. Було розгорнуто кампанію “по викачуванню буржуазії і куркульства з міст і сіл і розшаруванню села за класовою ознакою на куркуля і бідняка”. На початку 20-х рр. на Запоріжжі стають повсюдними судові процеси проти колишніх поміщиків і куркулів. Їх виселяють із займаних будинків, засилають, засуджують до ув’язнення.

Зосереджуючи особливу увагу “натиску на куркуля і бандита”, під останнім передусім розуміли того, хто обстоював більш чи менш відкриту антирадянську позицію. Це були колишні повстанці, члени махновської Революційної армії. Вони стають мішенню політичних переслідувань.

Проти них було розгорнуто цілу мережу силових організацій. Ще з грудня 1920 р. на території Олександрівської губернії почала діяти Постійна губернська військова нарада по боротьбі з бандитизмом. Її очолив начальник політичної секції, командуючий групою військ Олександрівського району. До складу увійшли голови губернських комітетів: КП(б)У, ревкому, ЧК і начальник особливого відділу (контррозвідки) армії. Подібні військові наради створили і в повітах та районах [3, с. 106].

Діяли випробуваними методами – до боротьби з селянством залучали самих же селян, розпалюючи ворожнечу в їхньому середовищі. Виконуючи рішення військової наради, почали формувати воєнізовані загони членів КНС та загони самооборони.

На боротьбу з махновськими повстанцями було кинуте військо 3-го кінного корпусу та 3-ї і 30-ї дивізій. Сформований кавалерійський дивізіон неможливих у складі 300 бійців озброїли та спорядили “на місцеві кошти”, тобто за рахунок заможніших [33, с. 2], (виконуючи заклик: “Незаможник, на коня!” [24, арк. 16]). Так само залучали на боротьбу з селянським повстанським рухом і запорізьку міліцію. Оскільки добровольців для цього майже не виявилось, влада вдалася до наступних заходів. Вона перехоплювала демобілізованих червоноармійців. Їх ловили на вокзалах, де були влаштовані т. зв. “вербувальні бюро”, та навіть вилучали з евакуаційних пунктів і розформованих частин [33, с. 9]. Їх, як і неможливих, Запорізький губвиконком забезпечував одягом, “наклавши на буржуазний клас напівдобровільне пожертвування”. У травні 1921 р. залучили резерви відділів Мелітопольської і Запорізької повітової міліції. Проти повстанців вислали експедиційний зведений кінний загін з участю батальйону ЧК чисельністю 300 бійців [31, с. 4–5].

До ліквідації махновщини і обробки населення в “радянському дусі” підключили створену губернською військовою нарадою Надзвичайну трійку – чиновників, наділених досить широкими повноваженнями судити та вирішувати долі людей (часто – аж до розстрілу).

Трійка придушувала збройний опір населення, “викачувала зброю та інше військове майно”, змінювала склад обраних місцевими жителями органів влади тощо. Її просування по території губернії супроводжували озброєні військові загони. Протягом діяльності такої трійки в Олександрівському повіті протягом 1922 р. нею було вилучено в населення 1093 гвинтівки, 211 револьверів, 697 обрізів, 1 кулемет, 265 шашок та багато іншої зброї. Але надзвичайно вражає інший перелік конфіскованого. Це – 109 корів, 17 коней, 517 овець, 596 ряднин, 290 подушок, 334 рушників, 17 ліжок, 25 ковдр, 27 простирадл, 100 пудів сіна, 980 пудів соломи, 240 пудів полови. Тобто селянина, який не поділяв більшовицьких ідей, нахиляли до них методами економічного впливу – підриваючи його господарство [34, с. 7].

Маршрут Надзвичайної трійки супроводжувався організаційними засіданнями, судовими процесами, мітингами. Така “робота” з політичного “перевиховання мас” виявилася надзвичайно ефективною, вселяючи жах і покірливість владі.

Система репресивних органів радянської влади на Запоріжжі, як і скрізь, зазвичай знищувала противників без суду і слідства. Проте для більшої ефективності діяли ще й репресивні органи, які спиралися на силу “революційного порядку”. На Запоріжжі протягом 1921–1922 рр. діяв губернський революційний трибунал. В його засіданнях вирішувались кримінальні справи, в тому числі й про “бандитизм” та “контрреволюцію”. Тільки з 1 лютого по 1 серпня 1921 р. до його розгляду передали 1212 справ [35].

Як і повсюдно, після встановлення радянської влади, на Запоріжжі розгорнула діяльність губернська надзвичайна комісія (ЧК). Наприкінці 1921 р. вона звітувала губернському з’їзду Рад про те, що нею заарештовано 495 чол., з них 19 чол. вже засуджено до концтабору [36].

Починаючи з листопада 1920 р. – після вигнання врангелівців – в губернії відкрили судово-слідчий, каральний, та ін. підвідділи губернського відділу юстиції, а згодом подібні – в Гуляйполі та Великому Токмаку [37; 38]. Вони теж вершили “революційний суд” та доглядали за ДОПРаами (аббревіатура – “Дом общественных принудительных работ”) та концтабором, де перевиховувався “різний буржуазний елемент”. Концтабір знаходився на території с. Кічкас, яке існувало до

затоплення Дніпробудом на правому березі Дніпра біля підніжжя греблі Дніпрогесу. В середині 1921 р. в концтаборі утримувалось до 600 в'язнів.

Тільки вдавшись до надзвичайних, репресивних заходів, влада змогла досягти перелому в боротьбі проти свого народу і примусити його жити за законами "воєнного комунізму".

Голод 1921–1922 рр. У 1921 р. сільське господарство, що було основою економіки Запорізького краю, зазнало суворого випробування посухою. Воно виявилось ще досить слабким, не змігши відновити свої сили після недавніх воєнних подій. Не вистачало техніки, інвентарю. Селяни не встигли розорати і засіяти всі посівні площі. А те, що було засіяно, знищила спека. За умов жорстокої податкової системи продрозверстки, яка відбирала більшість врожаю, над Запоріжжям нависла загроза голоду.

Держава не зважала на неврожай і викачувала з села максимум можливого. Її ставлення до селянства і ситуацію на місцях дає зрозуміти передова стаття одного з номерів газети Гуляйпільського повітового ревкому і повітового комітету КП(б)У "Известия". Зважаючи на проголошену ЦК РКП(б) нову економічну політику і, зокрема, заміну продрозкладки продподатком, на місцях з селянина вимагали погасити "заборгованість" за продрозкладкою, а потім – у цьому ж році з нового врожаю перейти до сплати продподатку. Газета писала: "Одночасно з посиленою і терміною здачею решток старої розверстки, тепер же починається підготовка до збору податку і починається товарообмін" [39].

Весною 1921 р. Запорізька губернія, очищена від білогвардійщини, притягнула до себе величезні маси голодного населення з Росії. Її буквально наводнили т. зв. "мішечники", які їхали сюди, щоб обміняти будь-що на зерно. Ця обставина була несприятливою для влади, адже вона загрожувала виконанню плану продрозверстки. Тоді 23 травня в Запоріжжі створили Надзвичайну продовольчу п'ятірку. До її складу увійшли найбільш впливові особи: голова губвиконкому, представники продовольчих органів, військового командування, парткому КП(б)У, ЧК та уповноважених від Раднаркомів РСФРР і УСРР [31, с. 5].

Було рішуче перекрито вільний в'їзд на територію губернії і мобілізовано всі можливі заходи, щоб перехопивши ініціативу, вивезти з губернії наявний хліб. У найпершому засіданні продовольча п'ятірка постановила створити повітові продовольчі п'ятірки в повітових центрах, виставити загороджувальні заони вздовж залізничних ліній, мобілізувати і вислати всіх відповідальних і партійних працівників для проведення роботи в повітах. Рішення виконувались без зволікань. Було організовано по 3 загороджувальні заони на лініях Південної і Катерининської залізниць, зокрема на станціях Мокра, Пологи. Один із загонів був "летючим", Він діяв між станціями Запоріжжя – Сокологірне. Транспорт працював передусім на потреби викачування хліба. У п'яти волостях мобілізували всі підводи. Червоноармійців використовували як вантажників. Драконівські методи забороняли будь-який в'їзд на територію губернії і вивезення продовольства. В результаті цих заходів до 1 серпня з території Запорізької губернії було відправлено, переважно на північ і в Донбас, 2042 вагони хліба. (майже 33 тис. тонн) [31, с. 8].

Після того, як партійне завдання "допомоги потерпілому від голоду пролетаріату півночі" запорізьке селянство виконало, голод постукав і у власні домівки. Вже на початку осені 1921 р. місцева влада починає говорити не тільки про голод на Півночі, в Поволжі, а й про необхідність боротьби проти нього на Запоріжжі. 20 вересня 1921 р. міжвідомча комісія при Запорізькому губвиконкомі вимушена була підняти клопотання перед виконкомом про скасування раніше прийнятої ним постанови про прийом на Запоріжжі 500 дітей з Поволжя "з огляду на критичне становище губернії" [40, арк. 88].

Створюються губернський, повітові та волосні комітети допомоги голодуючим.

Спочатку їх дія була зовсім неефективною. Лише у грудні, коли вже велика частина населення вмирала від голоду, Запорізький повітовий комітет спромігся послати на місця своїх уповноважених для з'ясування розміру потрібної допомоги. Між тим число жертв збільшувалось. Зима і весна принесли катастрофу. Із Запорізького повіту повідомляли: якщо на початок січня голодувала одна третина населення, за весну показник перевищив 70% . За даними по всій Запорізькій губернії, на 1 травня 1922 р. голодувало 75-80% населення або близько 1,4 млн. чол. Це було найбільше по всьому Півдню [3, с. 109].

Держава виділила для Запорізької губернії 38,4 тис. т зерна, призначивши з них близько 17 тис. т для посіву. Отож, у результаті безглузлого господарювання вона змушена була повертати зерна навіть більше, ніж кількома місяцями раніше викачала репресивною продрозкладкою.

Жодна продовольча допомога за таких масштабів голоду не могла стати ефективною. Ресурсів, які виділялись в розпорядження комітетів допомоги голодуючим, вистачало ледве на 20%.

У кожній волості вмирало населення. Не були винятком жажливі випадки людоїдства. Надзвичайно поширились різні хвороби, пов'язані з недоїданням, інфекції. Знову залютував тиф.

За даними Наркомату охорони здоров'я, весною 1922 р. в Запорізькій губернії він вразив близько 14 тис. чол.

Найбільше постраждало від голоду селянство, у якого в результаті продрозверстки було забрано весь хліб. Відсоток голодуючих серед міських жителів був дещо меншим. Це свідчило про руйнівну політику більшовиків щодо села. Однак і в місті тим, хто не працював на підприємствах, вижити без сторонньої допомоги було неможливо. Органи соціального забезпечення практично не діяли. Досить красномовними щодо цього є рядки доповіді про діяльність відділу соціального забезпечення другому губернському з'їзду рад 1922 р.: "З огляду на місцеві умови, діяльність губсобесу була тривалий час обмежена лише рамками Запорізького повіту і то частково... Робота собесу, в губернському масштабі налагоджується лише в даний час і то не у повній мірі, як це було б бажаним. Принципи ці більшою мірою не залежать від діяльності губсобесу, не дивлячись на всі зусилля, влаштовуються з великими труднощами" [41, с. 1]. В одному із повітів – Великотокмацькому – до кінця травня 1922 р. у підвідділі соціального забезпечення, який формально існував, взагалі не було працівників [41, с. 11]. Цілком зрозуміло, що громадяни не могли розраховувати на реальну підтримку державних органів перед загрозою голоду. Тому близько 6 тис. сімей жителів Запоріжжя, рятуючись від голоду, виїхали в інші губернії.

Підтримку шукали передусім всередині країни. Її надали трудящі більш врожайних губерній України. За таку підтримку запоріжці були надзвичайно вдячні Поділля. Наприкінці голодного 1921 р. Запорізький губернський з'їзд рад нагородив Подільську губернію Червоним прапором

Порятунок багатьом голодуючим надали й міжнародні гуманітарні організації: Американська адміністрація допомоги (АРА), Американська менонітська допомога (АМП), Місія Нансена, Міжнародний союз допомоги дітям, Німецький "Червоний Хрест", Чехословацький комітет допомоги. Вони створювали громадські їдальні, пункти харчування, допомагали технікою під час весняного посіву [42; 43].

Наступ на церкву. Голод не припинився і наступного року. Новий врожай виявився дуже малим.

В пошуках коштів для допомоги держава звернула увагу на церкву, маючи намір використати ситуацію для її знищення. Визрів план реквізувати всі церковні цінності і репресувати якнайбільше духовенства.

23 лютого 1922 р. ЦВК РСФРР схвалив декрет "Про вилучення церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим". 8 березня подібну постанову прийняв ВУЦВК. Голова Раднакому В. Ленін писав: "Ми повинні саме тепер дати найрішучіший і безпощадний бій чорносотенному духовенству і придушити його опір з такою жорстокістю, щоб вони не забули цього протягом кількох десятиліть... Чим більше число представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії вдасться нам з цього приводу розстріляти, тим краще".

Кампанія боротьби з церквою охопила й Запоріжжя. Її хід планували на закритих засіданнях бюро Запорізького губкому КП(б)У. 31 березня 1922 р. на такому засіданні створили партійну комісію з цього питання. Головою комісії затвердили члена ВУЦИК Гаврилова. Одразу дали завдання губернському відділу ДПУ: "ретельно підготувати відповідні матеріали і провести арешт осіб, які ведуть агітацію проти вилучення церковного майна" [44, арк. 91]. Губернський відділ політичної освіти спільно з агітпропом губкому КП(б)У зобов'язали "провести кампанію на фабриках, заводах і селах за вилучення церковного майна".

5 квітня відповідний наказ видав і Запорізький губвиконком [45, арк. 9]. Створили губернську комісію по вилученню церковних цінностей. До комісії включили керівників виконкому, комітету допомоги голодуючим і губернського фінансового відділу.

До духовенства апіорі ставилися, як до противників політичних заходів влади.

Але духовенство і віруючі в цілому зайняли гуманістичну позицію. У багатьох церквах на засіданнях церковних рад приймалися рішення про необхідність пожертв церковних предметів, що не мали богослужбового значення. 10 березня відповідний указ прийняв Катеринославський єпископ Агапіт. З відозвою до населення виступали місцеві священники. Вони закликали виконувати християнський обов'язок, допомагаючи голодуючим [46, с. 232]. Але незабаром з'ясувалося, що державі не потрібна активно діюча церква. Їй потрібні були тільки гроші і нищення церкви.

Церквам не дозволялися самодіяльні форми допомоги. Так, на прохання священника Успенської церкви с. Маломихайлівки про організацію благодійних концертів для голодуючих, волвиконком відповів: "Згідно положення про культурно-просвітні гуртки духовні концерти не можуть бути влаштовані" [47, с. 242]. Згодом, як відомо, навіть гуманітарну акцію Американської менонітської допомоги розцінили як таку, що сприяла зміцненню позицій куркульства в менонітських колоніях.

Під приводом опору вилученню цінностей влада вдалася до масових репресій в середовищі духовенства та церковного активу. Підсумки антицерковної боротьби були кривавими. Тільки за

1922 р. по всій країні знищили більше 8 тис. священнослужителів, тобто майже стільки, скільки протягом усієї громадянської війни.

У 1923 р. на території Катеринославської єпархії не залишили жодного єпископа. Всіх їх заарештували, звинувативши у приховуванні церковних цінностей, організації опору комісіям по вилученню та за контрреволюційну діяльність. За ґратами опинились єпископ Мелітопольський Сергій (Зверев), протоієреї Сердобольський (з Мелітополя) та Улович (з Великого Токмаку), священник Запорізького Покровського собору Петро Красовський, Віктор Демешов з с. Надєждіно Гірсовської волості та багато інших [46, с. 244].

Церкви були спустошені. Багато історичних пам'яток назавжди втрачено. При цьому, як роблять висновок сучасні українські історики, реальних наслідків для спасіння голодуючих кампанія по вилученню церковних цінностей не мала.

Одночасно влада спробувала розколоти церкву, щоб її ослабити. Вона підтримала групу "обновленців", які виступали проти церковного керівництва. Обновленці отримали кращі храми – в Запоріжжі Покровський собор та Пилипівську церкву, в Мелітополі – Олександрівський собор і Успенську церкву [3, с. 111].

Отож, всі заходи радянської влади початку 20-х рр. зводились до укріплення більшовицької диктатури, а не до забезпечення інтересів населення.

Політичні пріоритети розглядалися як самоціль, чим ігнорувалися елементарні соціальні потреби, виправдовувалися численні жертви.

Широта соціальної підтримки політичної влади забезпечувалася диктатом сили, розбудовою ланок місцевої влади, придушенням масової селянської опозиції. До головних завдань місцевого державного будівництва було віднесено комплектування органів місцевого апарату комуністами і політично лояльними діячами, забезпечення централістичної функціональності різних гілок влади, формування опори влади на селі у вигляді комітетів незаможних селян.

Ігнорування економічних важелів господарювання, збереження визиску селянства, незважаючи на проголошену більшовиками нову економічну політику, ускладнювали становище суспільства, яке ставало залежним від щонайменших випадкових обставин. Цю залежність, як свідчення граничної слабкості господарства, вразив голод, оголивши найслабкіше місце радянської влади – відсутність соціального захисту, принесення його в жертву політичним інтересам. Масштаби лиха на Запоріжжі перевершили показники інших регіонів. При цьому влада, не маючи реальної політичної та економічної самостійності, пішла у фарватері злочинної політики комуністів, спрямованої на репресії духовенства та діячів церкви, котрі не поділяли ідеї партійно-державних керівників про вилучення церковних цінностей для перепродажу їх на хліб. На Запоріжжі, як і в інших регіонах України, нагнітався політичний психоз проти церкви, формувалася її образ як політичного ворога.

Джерела та література

1. Запорожье и запорожцы / Н. Кузьменко, Н. Михайлов. – Запорожье, 2005.
2. Михайлов Б.Д. История города Мелитополя. – Запорожье, 1998.
3. Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Г.Ф. Історія рідного краю (Запорізька область): 1914–1939 рр. / Під ред. Турченка Ф.Г. – Запоріжжя, 2001.
4. Кирилас Л. Як викорчувували "махновщину" // Спокута. Альманах. – Запоріжжя, 1999. – №1.
5. Чоп В.М., Лиман І.І. „Вольний Бердянськ”: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки): Монографія. – Запоріжжя, 2007.
6. Гудзь В.В. Голод 1932–1933 років у Мелітопольському районі як явище геноциду // Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. – Запоріжжя, 2008.
7. Тимофеев В.М. Голод на Мелитопольщине 1932–1933 годов // Листая прошлого страницы... (Сборник статей научных сотрудников музея и краеведов) / Мелитопольский городской краеведческий музей. – Мелитополь, 1991.
8. Ткаченко В.Г. Голодомори ХХ століття на теренах Запорізького краю // Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. – Запоріжжя, 2008.
9. Орлянский С. Ф. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожья). 1941–1953 гг. – Вып. 5 / Запорожск. гос. ун-т, Запорожск. гор. отд-ние общ-ва "Украина-Израиль". – Запорожье, 1999.
10. Орлянский В.С. Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожье). 1921 – июнь 1941 г. – Вып. 3 / Запорожск. гос. ун-т, Запорож. гор. отд-ние общ-ва "Украина-Израиль". – Запорожье, 1999.
11. Науменко І. Священномученик Сергій та інші... // Спокута. Альманах. – Запоріжжя, 2000. – № 3.
12. Рев'якін С. А починалося це так... Справа архієпископа Георгія Делієва // Спокута. Альманах. – Запоріжжя, 2000. – №3.
13. Неголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932–1933 років) / Автор-упорядник В.Тимофєєв. – Тернопіль, 1993.

14. Спокута. Альманах. Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.) / Статті, документи, спогади. – Запоріжжя, 2008. – № 8-9.
15. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М., 2006.
16. Запорізький архів. Студії з історії греків Південної України XVIII–XX ст. / Авт.-упоряд.: О.Г. Величко, В.О. Бондар, Н.О. Гончарова та ін. – Запоріжжя, 2003.
17. Запорізький архів. Народна війна. 1941–1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Збірник документів і матеріалів. – Запоріжжя, 2005.
18. Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Упоряд.: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2005. – Т. 5. – Кн. 1.
19. Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Упоряд.: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2005. – Т. 5. – Кн. 2.
20. Мемуари та щоденники. Ч. 2 / Упоряд.: А. Бойко, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2006. – Т. 9.
21. Коншин Д. Рассказ о своей жизни... / Передмова С. Шевчук // Старожитності Південної України. – Вип. 21. – Запоріжжя, 2008.
22. Крылов Н.В., Нечипоренко Л.Г., Донченко Л.М. История административно-территориального устройства Запорожской области (XVII в. – 1990 г.) // Листая прошлого страницы... (Сборник статей научных сотрудников музея и краеведов) / Мелитопольский городской краеведческий музей. – Мелитополь, 1991.
23. Шиханов Р.Б. Керівники міста Запоріжжя (1921–1939 роки). – Запоріжжя, 2008.
24. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р-2. – Оп. 1. – Спр. 17.
25. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1921. – Ч. 4.
26. Там само. – 1921. – Ч. 21.
27. Державний архів Запорізької області. Короткий довідник. – Запоріжжя, 1999.
28. Запорізький обласний державний архів і його філіал у м. Мелітополі. Путівник. – К., 1968.
29. Н. Махно и махновское движение. Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии. Сб. док. и мат. – Днепропетровск, 1993.
30. Краткий обзор деятельности 30 Иркутской стрелковой имени ВЦИК дивизии по борьбе с Махно с 14 февраля по 15 июля 1921 года // Отчет о деятельности Запорожского губисполкома ко 2-у губернскому съезду Советов. – Запорожье, 1921.
31. Отчет о деятельности президиума губисполкома ко 2-у губернскому съезду Советов // Отчет о деятельности Запорожского губисполкома ко 2-у губернскому съезду Советов. – С. 1–21.
32. ДАЗО. – Ф. Р-201. – Оп. 1. – Спр. 52.
33. Отчет 2-у губернскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов о деятельности Запорожского губернского отдела управления за период с 1 февраля по 1 августа 1921 года // Отчет о деятельности Запорожского губисполкома ко 2-у губернскому съезду Советов.
34. Годовой отчет Запорожского уездного исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Запорожье, 1922.
35. ДАЗО. – Ф. Р-1212. – Оп. 1. – Спр. 199–1411.
36. Отчет о деятельности губчека ко 2-му губернскому съезду Советов // Отчет о деятельности Запорожского губисполкома ко 2-у губернскому съезду Советов.
37. Доклад о деятельности Запорожского губернского отдела юстиции // Отчет о деятельности Запорожского губисполкома ко 2-у губернскому съезду Советов.
38. ДАЗО. – Ф. Р-55. – Оп. 1. – Спр. 1–181.
39. Известия (Гуляйполе). – 1921. – 11 июля.
40. ДАЗО. – Ф. Р-3. – Оп. 1. – Спр. 149.
41. Доклад о деятельности отдела социального обеспечения // Отчет о деятельности Запорожского губисполкома ко 2-у губернскому съезду Советов.
42. ДАЗО. – Ф. Р-581. – Оп. 1. – Спр. 1–11
43. ДАЗО. – Ф. Р-3015. – Оп. 1. – Спр. 1
44. ДАЗО. – Ф. Р-2. – Оп. 5. – Спр. 2.
45. ДАЗО. – Ф. Р-95. – Оп. 1. – Спр. 8.
46. Ігнатуша О.М. Соціально-політичні аспекти еволюції Російської православної церкви в Україні (20–30-і рр. ХХ ст.): південний регіон // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Збірник наукових праць / Ред. колегія: Вашкевич В.М. та ін. – Запоріжжя, 2003.
47. Ігнатуша О.М. Боротьба держави проти церкви в Україні: кампанії 20–30-х рр. ХХ ст. // Вісник Запорізького юридичного інституту. – Запоріжжя. – 2002. – №1 (18).

Summary

The basic changes of administrative and sociopolitical character which has occurred in the territory of Zaporizhzhya region in connection with the statement of the Bolsheviks power in the beginning of 20th XX century was characterized by author.